

NYÍL, DÁRDA, DOB

Négy szölkup találós kérdés samanisztikus vonatkozásai

SIMONCSICS PÉTER

Az alábbi négy találós kérdés abból a 13 darabos kollekcióból való, amelyet Kai Donner gyűjtött 1913-ban Szibériában, a Taz alsó folyása mentén. A feljegyzett anyagot Aulis J. Joki elemezte, fordította finnre és látta el jegyzetekkel 1969-ben tartott egyetemi előadásain Helsinkiben, amelyeket aztán Ago Künnap, a két előbb említett tudós örökségének folytatója és feldolgozója adott közre 1993-ban Tartuban (I. Künnap 1993).

A szövegeket – az elemzés bevezetéseként – átírtam a szölkup sztenderdnek mondható tazi nyelvjárásába. Az azonosítás megkönnyítésére meghagytam a Künnap kiadás sorszámait.

A sámánizmus szibériai változataiban különösen fontos két instrumentum, a *nyíl* és a *dob* előfordulásait vizsgálom a szölkup találós kérdésekben. A 13 találós kérdésből kettő-kettőben fordul elő a *dob* illetőleg a *nyíl*.

A. Találós kérdések

3. *pōt tōpiqin lukkol' ättäl' kōma lōqo-sj – nōmian ünqisat*

pō 'fa', *-t/-n* [genitivus]; *tōpi* 'tő', *-qit/-qin* [locativus genus inanimi]; *lukkol'* 'fekete', *ättä* 'a nyílvevő végén található elágazás, amellyel az idegre illeszkedik', =*t'* [derivatum adiectivi]; *kōma* 'nyíl', *lōqi-* 'áll', *-sj* [praeteritum]; *nōma* 'nyúl', *-n/-t* [genitivus], *ünqisat/-n* 'fül'

'Fa tövében fekete végű nyíl állott – Nyúl füle'

11. *tukitij' kōma patqilas – ulqat passejptä*

tu 'szárny', = *kijij'* [privativum]; *kōma* 'nyíl'; *pat-* '(le)hull, le(esik)', *-qil(a)* [pluralitativum], *-s* [praeteritum]; *ulqa* 'jég', *-t/-n* [genitivus], *passejij'* 'összetörik', *-ptä* [nomen actionis]

'Tollatlan nyilak hullottak le – Jéghasadás/Rianás'

9. *čurj ukkjr-nä korälj=mpj – täqi*

čurj 'homokzátony'; *ukkjr* 'egy', =*nä* [derivatum adverbiale]; *koräl-* 'vonalat húz', = *mpj* [actio durativa]; *täqi* 'dárda'

'Homokzátony egyirányban vonalat húz – Dárda'

10. *čurj kīqin qamīl' pattat torqj tōttjisi – nuja*

čurj 'homokzátony', -*t/-n* [genitivus]; *kī* 'közép', -*qin/-qit* [locativus genus inanimi]; *qam* 'orra bukva', =*l'* [derivativum adiectivi]; *pat-* '(le-, el)hull', =*ta* (< *tj*) [factivum], -*t* [genitivus adverbialis]; *torqj* 'edény, bocska'; *tōttj-* 'áll', -*si* [praeteritum]; *nuja* 'sámándob'

'Homokzátony közepén fölfordítva leejtett edény állott – Sámándob'

B. Aenigmatologiai megjegyzések

A talalós kérdés kiváltképpen alkalmas eszköz arra, hogy a benne szereplő szavaknak az adott műveltségen belüli értékét megmutassa. A talalós kérdés két összetevője, a feladvány (F) és a megfejtés (M) ugyanis egyenletet alkot, ahol F, mint művelet, M, mint érték jelentkezik. F-et redukció és transzformáció segítségével lehet M értékre hozni. E műveletek végrehajtásakor mutatkozik meg M, illetőleg F rejtett értéke, a két összetevő kölcsönös valórje.

Az eszközként fölfogható nyíl az F-oldalon jelentkezik, míg az ugyancsak ebbe az osztályba sorolható dob az M-oldalon.

A 3-as számú talalós kérdés F-oldalán jelentkező fekete illesztékű nyíl és a vele aequivalens M-oldali nyúl füle frázisok jelentéstanilag úgy foghatók föl, mint fegyver és zsákmány, illetőleg eszköz és cél egymást kiegészítő együttese, amit szinestéziásan tovább erősít a fekete illeszték és a – föltehetőleg – fehér nyúlfülek kontrasztja. Az F-ben mutatkozó a (tollas) *végével fölfelé álló nyíl* fordított, az M-ben jelentkező *nyúlfül* viszont egyenes képet mutatnak, s ez megfelel annak a folyamatnak, amit az egy szóra redukált M transzformációjának neveztem (l. Simoncsics 1995: 12). E transzformáció megmutatkozik az F-ben szereplő igealak praeterituma, *lōqosj* 'állott' és az időtlen M közötti különbségben is. A két oldal, F és M legáltalánosabban mint eszköz és élő természet egymásra vonatkoztatott viszonya fogható föl.

A 11-es számú talalós kérdés F és M oldala közötti viszony pedig, mint eszköz és élettelen természet ellentéte, ill. egyenlősége mutatkozik. A 'tollatlan nyíl' *tukitjil' kōma*, az eszköz tökéletlenségével a 'jégrianás' *ulqat passejiptā* alakzatának kiszámíthatatlansága ~ a természet utólérhetetlen gazdagsága van párhuzamba állítva.

A 9-es és a 10-es találós kérdést ugyancsak az eszköz és élettelen természet viszonyával jellemezhetjük, de a 11-estől eltérőleg fordítva, így: F = élettelen természet, M = eszköz. A 9-es találós kérdés F-oldala szintén tartalmaz egy váratlan mozzanatot, egy „optikai csalást”, mert arra az illúzióra épül, mintha a homokzátony mozogna, s nem amiben áll, a folyó. Ezzel szemben M, *tāqi* ‘dárda’ lényegi tulajdonsága a mozgás. Ismét egy sajátos viszony, amely a virtuális és tényleges dolgok közé tesz egyenlőségjelet. A 10-es találós kérdésbe úgyszólván bele van építve a 9-es megoldása, amennyiben a ‘dárda’ (< ‘homokzátony’) képezi a ‘sámándob’ fogóját. A ‘sámándob’ és ‘dárda’ (varázsló szerszáma és fegyver) asszociatív kapcsolata jó analógia az északi szamojédshoz tartozó nyenyeczek egyik metaforikus sámándob elnevezése *ŋin-pā* ‘ij-fa’. Az ‘ij’ és a ‘dob’ szembetűnő közös tulajdonsága, hogy mindkettő hajlított fából van. De a kettő kapcsolata valószínűleg egy még régebbi közös elemre vezethető vissza: a szamojéd alapnyelvre rekonstruált ‘ij’ jelentésű **intā* alak szemmel láthatólag összefügg a ‘csónak’ jelentésű **āntāj* rekonstruktummal, s a két alak pedig a ‘fa, lignum’ jelentésben egyesíthető. Történeti perspektívában tehát a *ŋin-pā* ‘ij-fa’ > ‘sámándob’ két szinoníma **āntā* ‘lignum’ és **pā* ‘arbor’ egymás mellé helyezése, melyek közül az elsőt föltehetőleg a nyelvi tabu kényszerítette más jelentések fölvételére. Az ‘ideg’ ~ ‘ij’ etymonpár úgy állott elő, hogy a ‘lignum’ jelentésű **āntā* etymon a deixis vonzaskörébe jutva kifejelesztett egy **jintā* ~ **intā* párt, amelyet úgy lehetne visszaadni mai nyelven, hogy ‘fa- ide ~ fa- oda’ (l. Simoncsics 1996). A ‘varázsló szerszáma’ és ‘fegyver’ jelentések párhuzamba állításának egy távolabbi, de még mindig szibériai példája, melynek szerzője Roman Jakobson, a gilják sámándob elnevezésének etimológiája lehet. Robert Austerlitz mutat rá Jakobson páratlan széles érdeklődési területéről szólva a mester leleményes etimológiájára, amellyel a sámándob gilják nevét, *qas* kapcsolatba hozza a *χα-* ‘(íjjal és nyíllal) lő’ igei tövel, „miközben a tabura hivatkozik, mint a korábbi ‘dob’ jelentésű szó helyettesítését előidéző erőre” (l. Austerlitz 1983: 75).

A mostani szölkup példában a ‘fegyver’ – ellentétben a nyenyec és gilják példákkal – nem ‘ij’ és ‘nyíl’ hanem ‘dárda’, *tāqi*, amely A. J. Joki sejtése szerint „talán az irániból” való. Ugyanő kölcsönszónak véli a sámándob itt szereplő nevét is, *nuŋa*, mégpedig a tunguzból. Tekintettel arra a tényre, hogy a sámándobnak van indigéna elnevezése a szölkupban, *piŋir*, sőt talán a dárdának is, *āŋti*, *oŋti* ‘Schneide, Spitze: Spiess’ az itt föllépfő kölcsönszavak motivációjaképpen jó okunk van tabura gyanakodni.

Általánosságban elmondható, hogy a ‘sámándob’ és ‘hajítófegyver/ij és nyíl’ párhuzamossága a deixisben, az ‘itt’ és ‘ott’ megkülönböztetésében és egymásra vonatkoztatottságában van megalapozva. A ‘sámándob’ a másvilágra jutás, a *trance* elérésének legfontosabb eszköze, ugyanúgy, ahogy a lándzsa vagy nyíl a zsákmány megszerzéséé. Mindkét esetben fontos szerepe van az ‘itt’ és ‘ott’ közti különbség, még

inkább kapcsolat meglétének. Az íj és nyíl vagy a dárda használata, a velük való célzás – *itt* – és találat – *ott* – mintául szolgál a sámán dobolás segítségével történő *trance*-ba esésének, nem-látható szférába jutásának. Az eredeti deiktikus beágyazottságú alakok az idők folyamán – részint az eszközök technikai differenciálódása, részint a tabu „fenyegető” jelenléte miatt – megváltoztak illetőleg kicserélődtek, varázsuk mindezek ellenére megmaradt.

IRODALOM

- Austerlitz, Robert 1983: Roman Jakobson: what he taught to us, *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 27: Supplement, 72–76.
- Jakobson, Roman 1969: Notes on Gilyak, in *Selected Writings II*, Hága–Párizs, Mouton, 97.
- Janhunen, Juha 1977: *Samjedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien = Castreniumin toimitteita* 17, Helsinki.
- Künnap, Ago 1993: Selkupin arvoituksia Ala-Tasin murteella vuodelta 1913, in Ago Künnap szerk.: *Minor Uralic languages and their contacts*, Tartu, Tartu Ülikool, 137–139.
- Rédei Károly 1987: *Uralisches etymologisches Wörterbuch*, Lieferung 4, Budapest, Akadémiai.
- Simoncsics Péter 1995: *Kajla szarvra nem tapad a hó. Kamassz találós kérdések*, Pomáz, Editio Propria.
- Simoncsics Péter 1996: Ideg és íj, in Mészáros Edit szerk.: *Emlékkönyv Mikola Tibor 60. születésnapjára*, Szeged, JATE, 272–274